

8. АНАЛІТИКА

Наталія Анатоліївна Бельська,
старша наукова співробітниця
відділу діагностики обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0003-0697-3973>

УДК 159.9.072

DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2\(85\)-98-106](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-2(85)-98-106)

Марина Юріївна Мельник,
кандидатка педагогічних наук,
завідувачка відділу діагностики обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-6581-5129>

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація.

У статті обговорюються результати дослідження резильєнтності освітянської спільноти, здобувачів освіти та їхніх батьків, проведеного з 2 до 6 травня 2022 року. Загальна кількість респондентів, які взяли участь дослідженні – 14 556 осіб з усіх регіонів України.

Встановлено знижений рівень резильєнтності всіх учасників дослідження. З'ясовано взаємозв'язок рівня резильєнтності та місця проживання учасників опитування, гендерні та вікові відмінності резильєнтності. Описано опори та проблемні моменти респондентів у переживанні травматичних подій.

Представлено результати вивчення взаємозв'язку рівня резильєнтності учасників дослідження та їх емоційної спрямованості. Описано встановлені відмінності в емоційних переживаннях здобувачів освіти, педагогічних працівників та батьків – учасників дослідження.

Ключові слова: резильєнтність; учасники освітнього процесу; воєнний стан.

Військове вторгнення РФ в Україну призвело до численних людських жертв і величезних руйнувань, зокрема освітньої інфраструктури – 1939 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів [1]. Окрім того, згідно з даними ЮНІСЕФ, за місяць війни, розв'язаної РФ в Україні, місце проживання змінили більш ніж половина дитячого населення країни – близько 4,3 млн дітей. Зокрема, понад 1,8 млн дітей виїхали в країни Європи, 2,5 млн є внутрішньо пе-

реміщеними особами всередині України [2]. Нині як ніколи актуалізується проблема збереження психологічного здоров'я всіх українців, забезпечення оптимального розвитку дітей і молоді.

Дослідження резильєнтності актуалізується через необхідність опору стресам і травматичним подіям, що пов'язані з військовими діями, соціально-економічними труднощами, вимушеною зміною місця проживання значної частини населення, розлучення багатьох дітей зі значи-

мими близькими тощо. Міністр охорони здоров'я України В. Ляшко зауважив: «З кожним днем кількість людей, які будуть відчувати наслідки для свого психічного здоров'я буде зростати. Навіть тих, хто зміг стійко перенести перші місяці війни, чекає ментальне виснаження, адже звикання до постійного перебування в умовах війни також може мати негативний вплив на психічне здоров'я. За нашими попередніми прогнозами на цей момент війни, надалі психологічної підтримки буде потребувати близько 15 млн українців, з них близько 3–4 млн потрібно буде призначати медикаментозне лікування» [3].

Резильєнтність визначають як динамічний процес, який дозволяє людям успішно вирішувати виклики за умови відповідного соціального та особистого забезпечення [4], як здатність знову стати сильним, здоровим або успішним після того, як станеться щось погане [5], а також як здатність особистості ефективно модулювати та контролювати постійно мінливий комплекс обмежень реальності [6]. Дослідники акцентують на двох умовах: вплив значної загрози, лиха, травми; досягнення позитивної адаптації, попри серйозні виклики процесу розвитку.

Дослідження феномену резильєнтності розмежовують три групи чинників, що впливають на розвиток стійкості [7]:

- особистісні якості суб'єкта (як то автономія, висока самооцінка);
- особливості сім'ї;
- характеристики широкого соціального середовища.

Саме на дослідження особистісних якостей як корелятивів резильєнтності були спрямовані перші дослідження феномену. Дослідники обґрунтували поняття его-резильєнтності як якості суб'єкта, що охоплює особливості характеру та гнучкість у прийнятті рішень у відповідь на вплив значної загрози [8]. Згодом дослідники розширили спектр особистісних конструктів, які охоплені феноменом резильєнтності. Зокрема, серед особистісних рис, що сприяють резильєнтності, виокремлювали орієнтацію на новизну, емоційну регуляцію (контроль емоційного стану), позитивну орієнтацію на майбутнє [9], адекватну самооцінку, внутрішній локус контролю, розвинене почуття гумору, стійку систему цінностей [10].

Варто зауважити також критичні зауваження дослідників щодо дефініціювання резильєнтності як особистісної особливості. Так, на думку S. Luthar, таке трактування феномену призводить до спрощеного розуміння та формує хибне уявлення про те, що існують «нерезильєнтні» індивіди. Натомість дослідники пропонують говорити про відповідні профілі, або траєкторії розвитку, зауважуючи на важливості розвитку резильєнтності в кожного [7]. Погоджуючись із тим, що певні особистісні особливості сприяють розвит-

ку резильєнтності, S. Luthar та D. Cicchetti зауважують, що ці риси не є заданими та переважно формуються найближчим соціальним оточенням. Відтак, на думку дослідників, про розвиток резильєнтності варто говорити з опорою на особливості сім'ї та ширшого соціального оточення.

Цю думку поділяють M. Tugade та B. Fredrickson. Так, дослідники емпірично засвідчили роль позитивних емоцій у розвитку резильєнтності як щодо самої особистості, так і щодо її найближчого оточення [11].

Зауважуючи на нерівномірному функціонуванні особистості, а отже, і на тому, що резильєнтність в одній сфері життя не свідчить про резильєнтність в інших сферах, дослідники починають виокремлювати «освітню резильєнтність» [12], «емоційну резильєнтність» [13] і «резильєнтність поведінки» [14] тощо.

Дослідники також підкреслюють суб'єктивність феномену: значення конкретної несприятливої (травматичної) події може суттєво відрізнятися для різних індивідів і для дослідника. А тому сприйняття особистістю події як травматичної не може бути оцінено «об'єктивно» дослідником. Окрім того, усі люди – з вищою та нижчою резильєнтністю – демонструють коливання з часом у певних сферах [7].

Обговорюючи феномен резильєнтності, науковці характеризують феномен або як стійкість функціонування психіки, або як максимально швидке відновлення до нормального стану, або як посттравматичне зростання та набуття якісно нових рис і властивостей [15; 16]. На наше переконання, означене може бути рівнями одного феномену, де стійкість є основою для повернення до звичного життя та особистісного зростання після впливу травматичної події.

У контексті обговорюваної події важливо уточнити поняття, близькі за змістом до резильєнтності – стресостійкість та життєстійкість. Як зауважують Д. Асонов та О. Хаустова, під стресостійкістю варто розуміти механізми, які попереджають перехід від адаптивних реакцій на стрес до неадаптивних, тоді як резильєнтність охоплює механізми та процеси, що прискорюють повернення до початкового стану вже після певного періоду дезадаптивного реагування та, за певних умов, зростання особистості. Що ж стосується копінгу та життєстійкості, їх розуміють як фактори резильєнсу, що можуть якісно змінювати цей процес, прискорювати його чи сповільнювати [17].

Дослідження. Задля дослідження резильєнтності освітянської спільноти, здобувачів освіти та їхніх батьків через два місяці після початку повномасштабної війни було організовано та проведено опитування. Дослідження проводилося дистанційно з 2 до 6 травня 2022 року.

Зауважимо, планування та проведення опитування проводилося в час активних бойових

дій на території України, часткової або повної зупинки освітнього процесу, зміні місця перебування значної частини населення країни, тож має низку обмежень. Окрім того, варто зауважити обмежене коло респондентів, які взяли участь у дослідженні – це люди, що на період проведення опитування були у відносній безпеці, мали час і ресурс проаналізувати власний життєвий досвід, а також мали доступ до інтернету.

У дослідженні ми мали намір підтвердити такі гіпотези:

1) резильєнтність учасників дослідження ситуаційно знизилася;

2) рівень резильєнтності дорослих учасників дослідження (учителів, батьків) значимо вищий у порівнянні із дітьми та молоддю (учні, студенти);

3) рівень резильєнтності вищий у тих респондентів, які менше змінили звичний спосіб життя у зв'язку із війною (зокрема, не змінили місце проживання, продовжують навчатися чи навчати)

4) характер емоційного профілю суб'єкта впливає на резильєнтність, зокрема, домінантна негативних емоцій сприяє зниженню рівня резильєнтності.

Інструментарій. Для вирішення завдань дослідження було створено Google-форму, до якої включено Шкалу резильєнтності Коннора-Девідсона 10 (CD-RISC-10), Тест емоційної спрямованості особистості Б. Додонова, а також питання про зміну місця проживання, суб'єктивної оцінки власної безпеки, оцінку готовності навчатися (навчати) тощо.

Опитувальник пропонувався заповнити анонімно без часових обмежень. Інформація про дослідження та посилання на опитувальник поширювалися на сторінках Інституту обдарованої дитини НАПН України, освітньому порталі «Острів знань», а також розповсюджувалися через соціальні мережі та департаменти освіти і науки обласних (міських) державних адміністрацій шляхом електронного листування.

Вибірка. Загальна кількість респондентів, які взяли участь дослідженні – 14 556 осіб (табл. 1). Серед них – працівники закладів освіти (29 %), здобувачі освіти (22,41 %) й батьки (48,22 %) з усіх регіонів України.

Таблиця 1

Характеристика вибірки

Працівники закладів освіти		Здобувачі освіти		Батьки	
чоловіки	357	чоловіки	1129	чоловіки	275
жінки	3863	жінки	2133	жінки	6744
вік 17–20	23	вік 10–12	459	вік 21–30	561
вік 21–30	485	вік 13–16	2136	вік 31–50	6250
вік 31–50	2386	вік 17–20	546	вік 51	189
вік 51	1309	вік 21–30	107		

Як зазначалося вище, до участі в дослідженні долучилися респонденти з усіх регіонів країни.

З метою узагальнення результатів, області України були умовно об'єднані в чотири групи (табл. 2).

Таблиця 2

Місце постійного проживання учасників опитування

Регіони	Області	Респонденти
а) активних бойових дій на момент опитування (2–6 травня 2022 р.)	Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Харківська, Херсонська	26,2 %
б) активних бойових дій у лютому–березні 2022 р.	м. Київ, Київська, Сумська, Чернігівська	8,7 %
в) частих ракетних обстрілів	Житомирська, Одеська, Дніпропетровська	19,5 %
г) умовно безпечні	Вінницька, Волинська, Рівненська, Львівська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Івано-Франківська	45,3 %

З умовно безпечних областей України на момент опитування (г) долучилося найбільше респондентів – майже половина. Імовірно, що вони мають більше технічних можливостей та особистого ресурсу проаналізувати свій досвід проживання війни та взяти участь в опитуванні.

Результати. Перед аналізом результатів дослідження нами було проведено психометричну перевірку методики CD-RISC-10. Проведений факторний аналіз підтвердив однофакторну модель, факторні навантаження усіх 10 пунктів опитувальника характеризувалися високими значеннями. Встановлено високу надійність за внутрішньою узгодженістю – α Кронбаха=0,889.

Серед учасників опитування 71,5 % не змінювали місце проживання, 5,3 % повернулися додому після вимушеного переїзду (рис. 1). Зауважимо виявлені значущі відмінності в переміщенні учнів і студентів – учасників опитування. Останні більш мобільні, а також більше орієнтовані на виїзд за кордон і водночас частіше повертаються додому з-за кордону, у порівнянні з учнями. Учителі та батьки, учасники опитування, також вирізняються переміщеннями: педагогічні працівники значимо частіше не змінюють місце проживання, а в разі вимушеного переїзду прагнуть залишитися в Україні.

Рішення про вимушений переїзд також значимо пов'язане із регіоном проживання та активністю бойових дій – із більш небезпечних регіонів (табл. 2) виїжджають частіше ($p = 0,000$).

Учасники опитування – мешканці областей активних бойових дій на момент опитування (а) та на початку війни (б) демонструють приблизно однаковий рівень резильєнтності. Учасники опитування з регіонів частих ракетних обстрілів (в)

та умовно безпечних (d) продемонстрували вищий рівень резильєнтності ($p = 0,034$ та $p = 0,000$ відповідно) у порівнянні з мешканцями зони активних бойових дій на момент опитування (a).

Також респонденти з умовно безпечних областей країни (d) демонструють вищий рівень рези-

льєнтності ($p = 0,016$) у порівнянні з областями активних бойових дій на початку війни й умовно безпечних на момент опитування (b).

Порівняння рівня резильєнтності областей частих ракетних обстрілів (c) та умовно безпечних (d) не виявило значимих відмінностей.

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання «Де Ви зараз знаходитесь?»

Відповідаючи на запитання «Чи відчуваєтеся Ви зараз у безпеці?», 38,1 % учасників опитування відповіли ствердно. 47,1 % опитаних були не впевнені у власній безпеці, а 11,5 % учасників опитування не почувалися в безпеці. Ще 2,8 % респондентів не захотіли відповідати на це запитання. Таким чином, кількість респондентів, які відчувають себе в безпеці на момент опитування більш ніж втричі перевищує кількість опитаних, які не відчуваються в безпеці.

Серед учасників опитування, переконаних у власній безпеці, найбільше тих, хто тимчасово переїхав в іншу країну (82,4 % опитаних) або інший населений пункт в Україні (35,84 % опитаних). Не відчуваються безпечно 18,83 % учасників опитування, які переїжджали (у межах країни або за кордон) і вже повернулися додому. Серед батьків, педагогічних працівників та здобувачів освіти саме останніх найбільше впевнених у власній безпеці – 55,58 % учнів і студентів учасників опитування. Лише 5,52 % опитаних здобувачів освіти не відчуває безпеки.

Варто уточнити, що безпеку здобувачі освіти відчувають по-різному: так, студенти значимо менше відчувають себе в безпеці. Учнів, переконаних у власній безпеці, в 10 разів більше в порівнянні з учнями, які не відчувають себе в безпеці. Тоді як кількість студентів, які відчувають себе в безпеці, у чотири рази більша за студентів, які не відчуваються в безпеці.

Також було встановлено значимі відмінності в суб'єктивній оцінці власної безпеки дорослої частини вибірки – педагогічних працівників і батьків. Саме останні частіше повідомляли про те, що відчувають себе в безпеці (імовірно, це пов'язано з частішою зміною місця проживання серед батьків учасників дослідження).

Відчуття безпеки також пов'язане з регіоном проживання ($p = 0,000$). Так, мешканці умовно безпечних областей (d) та областей із частими ракетними обстрілами на момент проведення опитування (c) більше відчувають себе в безпеці в порівнянні з іншими регіонами (a, b).

Рівень резильєнтності здобувачів освіти значимо вищий серед тих, хто відчуває себе у безпеці ($p = 0,000$). Найнижчий рівень резильєнтності демонструють здобувачі освіти, які не відчувають себе в безпеці. Схожі результати продемонстрували педагогічні працівники, які взяли участь у дослідженні: рівень резильєнтності значимо вищий серед респондентів, переконаних у власній безпеці, ніж не впевнених, або впевнених у зворотному ($p = 0,000$). Батьки, учасники опитування, які відчувають себе в безпеці, демонструють значимо вищий рівень резильєнтності в порівнянні з тими, хто її не відчуває ($p = 0,000$). Імовірно, саме високий рівень резильєнтності обумовлює суб'єктивне відчуття безпеки.

Рівень резильєнтності також значимо відрізняється у респондентів, які не змінювали місце проживання та тих, хто вимушено переїхав. Так, батьки, які не змінювали місце проживання, демонструють вищі показники резильєнтності, аніж ті, хто переїхав в інші населені пункти України ($p = 0,000$) чи за кордон ($p = 0,122$). Тоді як серед респондентів, які вимушено переїхали, вищі показники резильєнтності демонструють опитані, які виїхали за кордон. Здобувачі освіти, які переїхали за кордон, демонструють нижчі показники резильєнтності, аніж ті, хто залишився дома ($p = 0,001$). Учні, які переїхали до інших населених пунктів України, демонструють вищу резильєнтність у порівнянні з однолітками, які перебувають за кордоном.

Проводячи опитування, ми поцікавилися як проходить освітній процес у закладах освіти респондентів через два місяці після початку повномасштабної війни. Відповідаючи на запитання «Як здійснюється навчання у Вашому закладі освіти (у закладі освіти, де навчається Ваша дитина)?» (рис. 2), більша частина учасників опитування зауважили, що в їх закладі освіти (закладі освіти, де навчається дитина) організовано

повноцінний освітній процес і всі уроки проводяться в дистанційному форматі. Частина здобувачів освіти, які тимчасово переїхали в інші країни, продовжує навчатися дистанційно в школах України, частина – відвідує заклади освіти країни перебування.

Потрібно зауважити, що формати навчання студентів та учнів, учасників дослідження суттєво відрізняються – учні вдвічі частіше повідомляли про те, що більшість уроків проводиться в дистанційному форматі, і лише декілька вчителів дають завдання для самостійного опрацювання. Тоді як студентам у чотири рази частіше більшість викладачів лише дають завдання для самостійного опрацювання.

Значимо відрізнялися також відповіді вчителів і батьків. Педагогічні працівники частіше повідомляли про проведення всіх уроків в дистанційному форматі. Батьки в чотири рази частіше в порівнянні з педагогічними працівниками зауважували, що більшість вчителів їх дитини (дітей) лише дають завдання для самостійного опрацювання.

Зв'язку рівня резильєнтності з форматом навчання встановлено не було в жодній із категорій респондентів, які взяли участь у дослідженні.

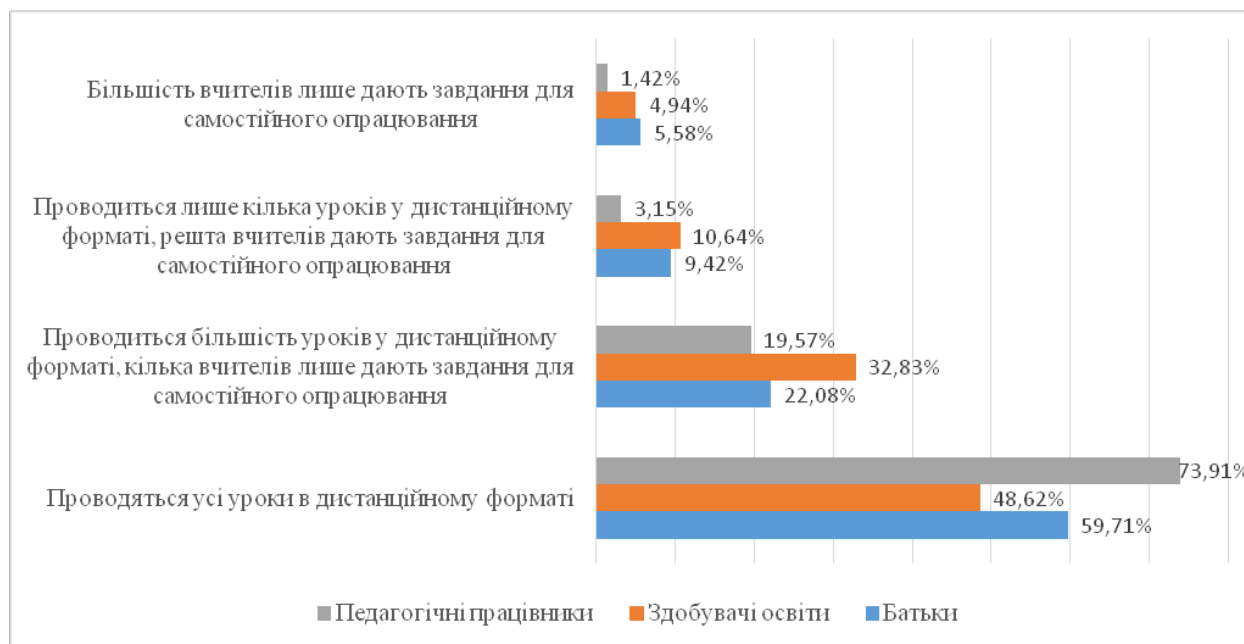

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Як здійснюється навчання у Вашому закладі освіти (у закладі освіти, де навчається Ваша дитина)?»

Результатами опитування також встановлено *гендерні відмінності* (табл. 2): так, значимо вищий рівень резильєнтності демонструють юнаки (здобувачі освіти), вчителі-чоловіки та батьки ($p = 0,001$).

Дослідженням зафіксовано *вікові відмінності* резильєнтності (табл. 2). Так, здобувачі освіти 10–16 та 17–20 років (учні та студенти) демонструють приблизно однаково високий рівень резильєнтності. У респондентів, здобувачів освіти, старше

21 року, рівень резильєнтності істотно знижується. У батьків, учасників дослідження, не встановлено вікових відмінностей у проявах резильєнтності. Аналогічні результати демонструють також педагогічні працівники, учасники опитування. Водночас були встановлені значимі відмінності рівня резильєнтності в респондентів старшої вікової групи: педагогічні працівники віком у 51 рік і старше демонструють вищий рівень резильєнтності в порівнянні зі своїми молодшими колегами.

Рівень резильєнтності респондентів залежно від віку та статі

Вік	Рівень резильєнтності	Стать	Рівень резильєнтності
10–12 р.	34,0349	дівчата-учениці	33,4023
13–16 р.	34,2584	хлопці-учні	35,659
17–20 р.	34,6044	чоловіки-вчителі	36,3305
21–30 р.	31,4872	жінки-вчителі	34,0505
21–30 р.	33,8021	чоловіки-батьки	36,2036
31–50 р.	33,7149	матері	33,6379
51 р. і старше	35,0489		

Загалом рівень резильєнтності всіх учасників дослідження виявився зниженим (табл. 3). Варто зауважити, що означене безперечно пов'язане з ситуаційним моментом стабільності / нестабільності ситуації тестування. Однак старші

учасники дослідження, у середньому, демонструють нижчі показники резильєнтності, тоді як молодші, імовірно, відчуваючи турботу та захист своїх сімей і близьких, демонструють дещо вищі результати.

Таблиця 3

Рівень резильєнтності учасників дослідження

	Рівень резильєнтності	Стандартне відхилення
Здобувачі освіти	34,18	7,54608
Батьки	33,74	7,66805
Учителі	34,24	7,28594

Цікавим також є аналіз тверджень, які респонденти оцінювали найвище (що для опитаних є опорою) та найнижче (що респонденти вважають проблемним). Серед педагогічних працівників найбільш високі бали отримали твердження: «Я можу адаптуватися до змін» та «Я вважаю себе сильною особистістю, коли йдеться про виклики і труднощі життя». Найнижчі бали опитані педагогічні працівники присвоїли таким пунктам: «Я намагаюся підходити з гумором до проблем, що виникають» та «Я швидко приходжу до норми після хвороби, травм чи інших негараздів».

Схожі опори та проблемні моменти продемонстрували батьки – учасники опитування. Так, вони найвище оцінювали твердження: «Я можу впоратися з будь-якими перепонами на своєму шляху», «Я вважаю себе сильною особистістю,

коли йдеться про виклики і труднощі життя». Найнижчі середні бали отримали твердження «Я намагаюся підходити з гумором до проблем, що виникають», «Необхідність протистояти стресу робить мене сильнішим».

Здобувачі освіти, які взяли участь в опитуванні, не висловили так яскраво власних опор і труднощів у переживанні в стресових (травмуючих, нетипових тощо) умовах. Їх результати приблизно однакові. Винятком було твердження (опора): «Я вважаю, що можу досягти своєї мети, навіть якщо є перешкоди» – йому респонденти присвоювали найвищі (у середньому) бали.

Для вивчення взаємозв'язку рівня резильєнтності учасників дослідження та їх емоційної спрямованості був проведений кореляційний аналіз (табл. 4).

Таблиця 4

Результати кореляційного аналізу резильєнтності та емоційної спрямованості (N = 14 556)

		Резильєнтність	Альтруїстичні емоції	Тривожність	Оптимізм
Резильєнтність	Кореляція Пірсона	1	,183**	-,160**	,276**
	Знач. (двостороння)		,000	,000	,000
Альтруїстичні емоції	Кореляція Пірсона	,183**	1	,572**	,585**
	Знач. (двостороння)	,000		,000	,000
Тривожність	Кореляція Пірсона	-,160**	,572**	1	,209**
	Знач. (двостороння)	,000	,000		,000
Оптимізм	Кореляція Пірсона	,276**	,585**	,209**	1
	Знач. (двостороння)	,000	,000	,000	

** Кореляція значима на рівні 0,01 (двостороння)

Примітка: згідно з результатами ФА до альтруїстичних емоцій зараховано: бажання підтримати близьких; відчуття занепокоєння за долю когось-небудь; відчуття симпатії, прихильності; відчуття поваги до когось-небудь; відчуття вдячності, подяки; рішучість; почуття обов'язку, відповідальності. Тривожність охоплює відчуття напруги; тривогу; злість; печаль. Оптимізм містить впевненість; насолоду приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця тощо; очікування чогось незвичайного і дуже гарного, світлого дива; відчуття безтурботності, безжурності.

Як видно з таблиці 4, резильєнтність позитивно пов'язана оптимізмом, дещо менше – із альтруїстичними емоціями. Зворотно корелюють із резильєнтністю негативні емоції (зокрема, злість, печаль), що очікувано, адже останнє не сприяє підвищенню резильєнтності суб'єкта. Навпаки – віра в себе, спокійна налаштованість, турбота про себе та близьких – найкраще сприяють підвищенню рівня резильєнтності.

Студенти, учасники дослідження, значно частіше в порівнянні з учнями зауважували про переживання альтруїстичних емоцій, а також тривожності й пригніченості, і, водночас, значно рідше – оптимізм і розслабленість. За результатами дослідження було встановлено, що чим меншого віку здобувачі освіти (наймолодші учасники дослідження 10–12 років), тим більше вони відчувають себе захищеними (демонструють вищий рівень резильєнтності, оптимізм, розслабленість, відчуття безпеки).

Були встановлені також відмінності в емоційних переживаннях дорослої частини вибірки дослідження. Так, педагогічні працівники частіше зауважували про переживання альтруїстичних емоцій у порівнянні з батьками. Водночас вони також були більш тривожними. Відмінностей у відчутті оптимізму між батьками та педагогічними працівниками встановлено не було. Однак, попри те, що педагогічні працівники, учасники дослідження, частіше та інтенсивніше відчувають негативні емоції, вони, за результатами тестування, виявили вищий рівень резильєнтності.

Задля уточнення впливу конкретних емоційних переживань на рівень резильєнтності особистості було проведено регресійний аналіз (окремо на вибірках дорослих учасників дослідження та здобувачів освіти).

За результатами регресійного аналізу було встановлено, що предикторами резильєнтності у дорослих учасників дослідження (педагогічних працівників і батьків) виступають такі емоції: рішучість ($T = 21,6$), впевненість ($T = 15,9$), насолода приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця тощо. ($T = 6,3$), відчуття симпатії ($T = 5,5$), почуття обов'язку ($T = 3,6$), очікування чогось незвичайного і дуже гарного, світлого дива ($T = 2,8$). Водночас антипредикторами резильєнтності у дорослих учасників дослідження виступили такі емоції: відчуття безтурботності ($T = -8,8$), печаль ($T = -7,4$), тривога ($T = -7,4$), відчуття напруги ($T = -7,1$), злість ($T = -3,3$).

Що ж стосується молодших учасників дослідження (учнів і студентів), для них предикторами резильєнтності є такі емоції: рішучість ($T = 10,1$), впевненість ($T = 8,1$), насолода приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця тощо ($T = 3,5$), відчуття поваги ($T = 2,6$), почуття обов'язку ($T = 2,7$). Зниженню рівня резильєнтності сприяють такі емоції: печаль ($T = -6,5$),

тривога ($T = -4,6$), бажання підтримати близьких ($T = -3,9$), відчуття напруги ($T = -2,5$).

Таким чином, емоції, які передбачають високий / низький рівень резильєнтності, не відрізняються у респондентів різного віку. З урахуванням t -критерію Стьюдента можна констатувати провідну роль рішучості та впевненості у високому рівні резильєнтності не залежно від віку суб'єкта. Окремо потрібно зазначити, що насолода приємними фізичними відчуттями від смачної їжі, тепла, сонця тощо, ймовірно, є тим ресурсом, який, в складних, травматичних і стресових обставинах є енергетичним забезпеченням резильєнтності. Тоді як негативні емоції (злість, печаль, напруга тощо) знижують ресурсність та, як наслідок, резильєнтність особистості. Почуття обов'язку, відповідальність – свідчать на користь підтримки резильєнтності з боку вищих соціальних почуттів обов'язок, відповідальність – за інших, за справу, роботу, країну.

На останньому етапі досліджувався зв'язок емоційних переживань та місця проживання учасників опитування (табл. 2). Так, альтруїстичні емоції частіше ($p = 0,000$) переживають мешканці умовно безпечних регіонів (d) у порівнянні з учасниками опитування з регіонів активних бойових дій на момент опитування (a). Учасники опитування з зони частих ракетних обстрілів (c) демонструють значимо меншу тривожність у порівнянні з мешканцями областей, де відбувалися активні бойові дії на початку повномасштабного вторгнення (b). Песимістичні настрої частіше ($p = 0,000$) демонстрували учасники опитування – мешканці регіонів активних бойових дій на момент опитування (a) у порівнянні з мешканцями умовно безпечних регіонів (d). Найбільш реалістичними були учасники опитування з областей активних бойових дій в лютому–березні 2022 року (b). В умовно безпечних регіонах більше оптимістів, чим серед респондентів – мешканців регіонів активних бойових дій в лютому–березні 2022 року (b).

Таким чином, у проведеному дослідженні було емпірично підтверджено ситуаційне зниження рівня резильєнтності освітянської спільноти, здобувачів освіти та їхніх батьків. Необхідність опору стресам і травматичним подіям, пов'язаним із воєнними діями, соціально-економічними труднощами, вимушеною зміною місця проживання значної частини населення, розлучення багатьох дітей зі значимими близькими стало для учасників дослідження критичним.

Друга гіпотеза дослідження не була підтверджена. Емпірично встановлено значиме зниження рівня резильєнтності з віком. Так, наймолодші учасники дослідження (10–12 років) демонструють вищий рівень резильєнтності, оптимістичну налаштованість – ймовірно, травматичні та стресові фактори для них стримуються їх сім'ями та рідними. Водночас для дорослої частини вибірки їх попередній життєвий досвід виявився не реле-

вантним, а внутрішні ресурси – ослабленими. Винятком встановленої тенденції є студенти – учасники дослідження, які продемонстрували значимо нижчі показники резильєнтності, а також респонденти старше 51 року, які, навпаки, продемонстрували вищі показники резильєнтності.

Третя гіпотеза була підтверджена частково: рівень резильєнтності значимо вищий у респондентів, які не змінювали місце проживання у порівнянні з тими, хто вимушено переїхав. Зв'язку рівня резильєнтності з форматом навчання встановлено не було в жодній із категорій респондентів, які взяли участь у дослідженні. Можливо, останнє пов'язане з тривалим дистанційним навчанням переважної більшості закладів освіти, у зв'язку з чим вони перестали бути опорою.

Четверта гіпотеза була підтверджена. Емпірично доведено, що характер емоційного профілю суб'єкта впливає на резильєнтність. Встановлено, що домінанта позитивних емоцій (оптимізм, віра в себе, спокійна налаштованість, турбота про себе та близьких) сприяє підвищенню рівня резильєнтності. І, навпаки, домінантна негативних емоцій (зокрема, злість, печаль) сприяє зниженню рівня резильєнтності.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з проведенням кількісних та якісних досліджень, спрямованих на вивчення досвіду та узагальнення потреб освітянської спільноти, що мають різний досвід життя в умовах воєнного стану; дослідження рівня психологічного благополуччя учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану; моніторинг резильєнтності здобувачів освіти та педагогічних працівників.

Використані літературні джерела

1. Інтерактивна мапа зруйнованих і пошкоджених закладів освіти. – URL: <https://saveschools.in.ua>.
2. Gradus Research Company. Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України – третя хвиля дослідження. – 2022. – URL: <https://bit.ly/3KHH0kk>.
3. Ляшко В. Вплив війни на психічне здоров'я / В. Ляшко // МОЗ. – 2022. – URL: <https://moz.gov.ua/article/news/vpliv-vijni-na-psihichne-zdorov'ja---kolosalnij---viktoryashko>.
4. Howe A. Towards an understanding of resilience and its relevance to medical training / A. Howe, A. Smajdor, A. Stöckl // Med Educ. – 2012. – No. 46(4). – P. 349–356.
5. Athota V. S. Influence of personality traits and moral values on employee well-being, resilience and performance: A cross-national study / V. S. Athota, P. Budhwar, A. Malik // Applied Psychology. – 2019. DOI: 10.1111/apps.12198.
6. Block J. IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness / J. Block, & A. M. Kremen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1996. – No. 70. – P. 349–361.
7. Luthar S. S. The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work / S. Luthar, D. Cicchetti & B. Becker // Child Dev. – 2000. – No. 71(3). – P. 543–562. DOI: 10.1111/1467-8624.00164.
8. Luthar S. The construct of resilience: Implications for interventions and social policies / S. Luthar, D. Cicchetti // Developmental Psychopathology. – 2000. – No. 4. – P. 857–885. – URL: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC190337/>.
9. Nakaya M. Correlations for adolescent resilience scale with big five personality traits / M. Nakaya, A. Oshio, H. Kaneko // Psychological Reports. – 2006. – No. 98. – P. 927–930. DOI: 10.2466/RR0.98.3.927-930.
10. Villasana M. Coping Processes and Personality Factors as Predictors of Resilience in Adolescent Students: Validation of a Structural Model / M. Villasana, J. Alonso-Tapia, R. Miguel. // Revista de Psicodidáctica (English ed.). – 2017. – No. 22(2). – P. 93–101. DOI: 10.1016/j.psicoe.2017.05.002.
11. Tugade M. Resilient Individuals Use Positive Emotions to Bounce Back From Negative Emotional Experiences / M. Tugade, B. Fredrickson // Journal of Personality and Social Psychology. – 2004. – No. 2. – P. 320–333. DOI: 10.1037/0022-3514.86.2.320.
12. Wahlberg H. J. Educational resilience in inner cities / In: Wang M. C., Gordon E. W., editors // Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects. Erlbaum; Hillsdale, NJ, 1994. – P. 45–72.
13. Kline B. E. Changes in emotional resilience: Gifted adolescent boys / B. E. Kline, E. B. Short // Roeper Review. – 1991. – No. 13. – P. 184–187.
14. Carpentieri S. C. Behavioral resiliency among children surviving brain tumors: The neuropsychological basis of disorders affecting children and adolescents / S. C. Carpentieri, R. K. Mulhern, S. Douglas, S. Hanna, J. Fairdough // [Special issue] Journal of Clinical Child Psychology. – 1993. – No. 22. – P. 236–246.
15. Sisto A. Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review / A. Sisto, F. Vicinanza, L. Campanozzi, G. Ricci, D. Tartaglino, V. Tambone // Medicina (B Aires). – 2019. – No. 55(11). – P. 745. DOI: doi.org/10.3390/medicina55110745.
16. Cosco T. Operationalizing resilience in longitudinal studies: a systematic review of methodological approaches / T. Cosco, A. Kaushal, R. Hardy, M. Richards, D. Kuh, M. Stafford // J Epidemiol Community Health. – 2016. – No. 71(1). – P. 98–104. DOI: doi.org/10.1136/jech-2015-206980.
17. Асонов Д. Розвиток концепції резильєнсу в науковій літературі протягом останніх років / Д. Асонов, О. Хаустова // Психосоматична медицина та загальна практика. – 2019. – № 4. DOI: 10.26766/pmgp.v4i3-4.219.

References

1. Interaktyvna mapa zruinovanykh i poshkodzhennykh zakladiv osvity [Interactive map of destroyed and damaged educational institutions]. Retrieved from: <https://saveschools.in.ua>. [in Ukrainian].
2. Gradus Research Company. Suspilno-politychni nastroi pid chas povnomasshtabnoho vtorhnennia rosiiskoi federatsii na terytoriiu Ukrainy [Socio-political sentiments during the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine - the third wave of research]. (2022). Retrieved from: <https://bit.ly/3KHH0kk>. [in Ukrainian].

3. Liashko, V. (2022). *Vplyv viiny na psykhychnne zdorovia* [The impact of war on mental health]. Retrieved from: <https://moz.gov.ua/article/news/vplyv-vijni-na-psyhichne-zdorov'ja---kolosalnij---viktor-ljashko>. [in Ukrainian].
4. Howe, A., Smajdor, A., & Stöckl, A. (2012). Towards an understanding of resilience and its relevance to medical training. *Med Educ.* 46(4). P. 349–356.
5. Athota, V. S., Budhwar, P., & Malik, A. (2019). Influence of personality traits and moral values on employee well-being, resilience and performance: A cross-national study. *Applied Psychology*. DOI:10.1111/apps.12198.
6. Block, J., & Kremen, A. M. (1996). IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*. 70. P. 349–361.
7. Luthar, S.S., Cicchetti, D. & Becker, B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child Dev.* 71(3). P. 543–562. DOI: 10.1111/1467-8624.00164.
8. Luthar, S., & Cicchetti, D. (2000). The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Developmental Psychopathology*. 4. P. 857–885. Retrieved from: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1903337/>.
9. Nakaya, M., Oshio, A., & Kaneko, H. (2006). Correlations for adolescent resilience scale with big five personality traits. *Psychological Reports*. 98. P. 927–930. DOI 10.2466/PRO.98.3.927-930.
10. Villasana M., Alonso-Tapia J., R. Miguel. (2017). Coping Processes and Personality Factors as Predictors of Resilience in Adolescent Students: Validation of a Structural Model. *Revista de Psicodidáctica (English ed.)*. 22(2). P. 93–101. DOI:10.1016/j.psicoe.2017.05.002.
11. Tugade, M., & Fredricson, B. (2004). Resilient Individuals Use Positive Emotions to Bounce Back From Negative Emotional Experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2. P. 320–333. DOI: 10.1037/0022-3514.86.2.320.
12. Wang, M. C., Haertel, G. D., & Wahlberg, H. J.; In: Wang M. C., Gordon E.W., (eds.) (1994). Educational resilience in inner cities. Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects. Erlbaum; Hillsdale, NJ: P. 45–72.
13. Kline, B. E., & Short, E. B. (1991). Changes in emotional resilience: Gifted adolescent boys. *Roeper Review*. 13. P. 184–187.
14. Carpentieri, S. C., Mulhern, R. K., Douglas, S., Hanna, S., & Fairedough, J. (1993). Behavioral resiliency among children surviving brain tumors: The neuropsychological basis of disorders affecting children and adolescents. *Journal of Clinical Child Psychology*. 22. P. 236–246.
15. Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L., Ricci, G., Tartaglioni, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina (B Aires)*. 55(11). P. 745. DOI: doi.org/10.3390/medicina55110745.
16. Cosco, T., Kaushal, A., Hardy, R., Richards, M., Kuh, D., Stafford, M. (2016). Operationalizing resilience in longitudinal studies: a systematic review of methodological approaches. *J Epidemiol Community Health*. 71(1). P. 98–104. DOI: doi.org/10.1136/jech-2015-206980.
17. Assonov, D., Khaustova, O. (2019). Rozvytok kontseptsii rezylitsi v naukovi literaturi protiahom ostannikh rokiv [Development of the concept of resilience in the scientific literature in recent years]. *Psykhosomatychna medytsyna ta zahalna praktyka – Psychosomatic medicine and general practice*. 4. DOI: 10.26766/pmgrp.v4i3-4.219. [in Ukrainian].
- Belska Nataliia**, Senior Researcher, Department of Giftedness Diagnostics of the Institute of Gifted Child of NAES of Ukraine
- Melnyk Maryna**, PhD in Pedagogical Sciences, Head of the Department of Giftedness Diagnostics of the Institute of Gifted Child of NAES of Ukraine
- ### RESEARCH OF THE RESILIENCE OF EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW
- Summary.**
- Resilience research is relevant because of the need to withstand stress and traumatic events related to hostilities, socio-economic difficulties, forced relocation of a large part of the population, children separated with significant relatives, etc. The paper discusses the results of a study of the resilience of the educational community, students and their parents two months after the start of full-scale war, conducted from 2 to 6 May 2022. The total number of respondents – 14,556 people from all regions of Ukraine.*
- The article presents the results of psychometric verification of the CD-RISC-10 Connor-Davidson.*
- A reduced level of resilience of all study participants was found. The relationship between resilience and place of residence, forced relocation, subjective sense of security, involvement in various forms of learning (teaching) is presented.*
- Gender differences in resilience have been identified – significantly higher levels of resilience are demonstrated by male students, teachers and parents.*
- Age differences in resilience were recorded: older participants in the study, on average, showed lower resilience rates, while younger ones showed slightly higher results. The supports and problematic moments of the respondents in experiencing traumatic events are described.*
- The results of studying the relationship between the level of resilience of study participants and their emotional orientation are presented. The established differences in the emotional experiences of students, teachers and parents – participants in the study are described. The connection between the emotional experiences and the place of residence of the respondents was established.*
- Keywords:** resilience; participants of educational process; martial law.